

Neomarxista ellenzékiek társadalomfilozófiai nézetei a „hosszú hatvanas években” (1963–1974)

Egy bádogos okfejtése:

„– Maga szereti a kommunizmust?”

– Én szeretem a kommunizmust, de nem úgy, ahogy ezek csinálják. Én olvastam Marxnak a könyvét, az nagyon szép volna, de ezek nagyon eltérnek tőle!”

Széles körben ismertek azok az anekdoták, miszerint Marx a nevében fellépő francia szocialisták tevékenységét látva azt mondta magáról, hogy nem „marxista” vagy terjedelmes életművében számtalan helyen elutasítja az adott társadalmi valóságtól minden köteléket elvágó utópisták szemléletét. Azonban sem Marx vagy bármely társadalomra gyakorolt hatása, sem az ő életműve vagy annak bármely értelmezője nem tehetett és nem tehet semmit az ellen, hogy a marxizmus történetét újabb és újabb generációk írják, akik más-más történeti szituációban válnak az eszme követőivé.² Ettől még felállíthatók különböző kritériumrendszerek, amelyek szerint rendet lehet vágni a marxizmus(ok) dzsungelében. A marxizmus, mint ideológia – vagyis a társadalmi konfliktusok kihordására szolgáló eszmei instrumentum legyen az bármely osztályok vagy egyének eszköze – nagyban különbözik azoktól a marxizmusoktól, amelyek többé-kevésbé hűek próbálnak maradni Marx eredeti intencióihoz, a folyamatszerűségében megragadott társadalmi totalitásigényhez és az önmagát megszüntető osztály/filozófia gondolatához.³

Lukács György a Budapesti Iskola patrónusa és mentora ezt a következőképpen fogalmazta meg az első világháborút követő forradalmi fellendülés időszakában:

„Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden

egyés téziséit, anélkül hogy akár egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hítet«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a módszerre vonatkozik.⁴ A helyzetet nehezíti, hogy a marxizmus első évtizedeiben ezeknek a „szent könyveknek” csak kisebb hányada volt közismert: bizonyos kulcsszövegek (például: A német ideológia, Gazdasági-filozófiai kéziratok, A hegeli államjog kritikája, A tőke piszkozatai és előtanulmányai) a szerző halála után nagyjából fél évszázaddal kerültek csak napvilágra és a „teljes”⁵ életműsorozat jelenleg is feldolgozás alatt áll. Részben ennek tudható be, hogy a korai marxizmusok inkább tételrendszereket állítottak fel, a módszert ugyanis önhibájukon kívül nem ismerhették a maga teljességében, de Marxhoz híven a részmarxizmusok viszonyát az egészhez nem filológiai, sokkal inkább történeti metszetben látom megmagyarázhatónak.

Heller Ágnes rövid marxizmustörténeti vázlatában öt főbb korszakot különböztet meg: „a) A marxizmus kialakulása Marxnál, a 48-as forradalmak és az I. Internacionálé korszaka, b) A II. Internacionálé, illetve a szociáldemokrácia klasszikusainak marxizmusa, c) a marxi forradalmiság reneszánsza a XX. század elején kb. a szovjet társadalom végső berendezéséig (Lenin és a leninizmus, Luxemburg, Jaurès, Gramsci, Lukács Geschichte und Klassenbewusstsein, bizonyos szempontból Pannekoek és Otto Bauer, hogy példáinkat különböző nemzetek mozgalmából merítsük), d) a személyi kultusz korszaka és pozitivistá-manipulatív marxizmusa, e) az előbbivel szembeforduló irányzatok, különösen az utolsó tíz esztendőben [a cikk 1967-ben íródott – V. D.], kísérletek a marxizmus második reneszánszára. Azt állítjuk, hogy háromszor jelent meg az »ígéret« s ugyanakkor a posztulátum egy marxi etikára: magánál Marxnál, majd a XX. századi forradalmi megújulás periódusában, végül pedig napjainkban.”⁶ Figyelemre méltó, hogy Heller az autentikus marxi cselekvéseméletet három radikálisan különböző történeti szituációban és az utolsó két alkalommal a tekintélyes, hagyományos ortodoxnak tekintett marxizmusokkal szembehelyezkedő irányzatokban véli megtalálni. Az érvelésének azonban van egy másik oldala is, mert kontinuos elem nem csupán a reneszánsztörekvésekben van, valamiképp a sztálinizmus és a klasszikus szociáldemokrácia is rokonok, strukturális hasonlóságot mutatnak fel: megfordítják a marxizmus módszerében inherens valóság szemléletet és a „gyakorlat filozófiáját” (Antonio Gramsci) kontemplatív világnézetté, absztrakt kollektívizmussá változtatják. A marxista megújulás ezzel szemben mint a proletariátus önfel szabadítási kísérletét kifejező elmélet kívánt érvényre jutni Kelet-Európában, azon belül Magyarországon is.

A második világháborút megelőző válságmenedzselési technikákból (New Deal az USA-ban, korporatív-kapitalista etatizmus Németországban, az első öt éves terv sztálinista tervezgazdasága a Szovjetunióban) és magukból a világháborúk gazdasági átalakulásából kinövő állammonopolista kapitalizmus – nem lévén hatásos proletár ellenzéke, amely megakadályozhatta volna – a szovjetizált marxista ortodoxia világméretű stabilizálódását hozta magával. A szociáldemokrácia eközben első világháborús összeomlását követően egy fél évszázad alatt eljutott eredeti osztályálláspontjának elméleti feladásáig, így az új, szovjet típusú ortodoxiát már kívülről kritizálta a jóléti kapitalizmus talajáról. A bipoláris rendben tehát meggyökeresedett az az állapot, hogy „a munkásképviselet szembekerült a munkásosztállyal”.⁷ Eközben jeles polgári tudósok az 1930-as években kiadott, addig nem hozzáférhető Marx szövegek alapján megalkották a fiatal Marx mint humanista filozófus képét, hogy bizonyítsák az addigi Marx-olvasatok tarthatatlanságát. Ez a problematika a marxista szerzők érdeklődését világszerte, tömeges méretekben csak két évtizeddel később ragadta meg, amely összefüggésbe hozható a szovjet tömb felszínre kerülő súlyos társadalmi problémáival. A bérmunkások lázadásai az őket elnyomó munkásképviselet ellen a gyakorlatban⁸ és a sztálinizmus bírálata a szovjet párt 20. kongresszusán eszmeileg is megalapozta a hivatalos marxizmus hitelvesztését és egyben új perspektívát nyitott a marxizmus reneszánszának felíveléséhez. Magyarországon az 1945 előtti marxizmus jóval kisebb szerepet játszott a társadalom életében, mint az 1945 utáni.⁹ A szovjet megszállás háttere előtt zajló társadalmi polarizálódás – amit Bibó István a demokrácia válságaként diagnosztizált – alakította ki a megerősödő és pár év alatt hivatalos államideológiai státuszt elérő marxizmus pártos és sematikus karakterét. Lukács György 1956 nyarán joggal festett sötét képet a marxizmus akkori megítéléséről: „mi a marxizmus helyzete ma Magyarországon? [...] Azt merném állítani: nem volt még a marxizmus az ország közvéleményében olyan rossz helyzetben, mint most, merném állítani, ma rosszabb a marxizmus helyzete Magyarországon, mint a Horthy-korszakban volt. [...] Engedjék meg, hogy egy valószínűleg sokuk által ismert anekdotával illusztráljam a dolgot: egy egyetemi hallgató vizsgázott marxizmus–leninizmusból. Tehetséges ember volt, kitűnően sikerült a vizsgája, [...] és amikor kint a folyosón kollégái gratuláltak legyintett a kezével, és azt mondta: Mi ez a Marx? Ez csupa hülyeség, csak Heidegger és Huxleyt érdemes olvasni. Ezt értük el egy bizonyos fajta marxista neveléssel, amelyről azt lehetne mondani, hogy rossz párhuzama volt azoknak a hibáknak, amelyek a mi ipari fejlődésünkben történtek. [...] Itt most nem az egyes filozófusokat vádolom, hanem a rendszert, amely ezeket a filozófusokat előállította.”¹⁰

Az államszocialista fordulat és a szovjetizált marxista tanrendszer meghonosodása a marxista társadalomelemzést csaknem ellehetetlenítette, de 1956-tal fordulat állt be ezen a téren is: a Petőfi-körben kifejtett bírálatoknak az október végén kitörő forradalom adott nyomatékot. Mint minden forradalom az 1956-os is kaotikus és széttartó volt, de már a kezdetektől egyértelműen jelentkezett kommunista irányzata is, amely a filozófiát a gyakorlatba kívánta oltani. Wiktor Woroszyłski lengyel újságíró október 31-én találkozott Heller Ágnessel: „Szóval magyarázom meg magának a forradalmunkat. Gyerünk. Leülünk a nagy, üres, sötét aulában. [...] Elmondja, milyen jelszavakkal – forradalmi, szocialista jelszavakkal – mentek ki az utcára, s hogy jelszavaikra az ártatlanok legyilkolása volt a válasz. Beszámolnak napról napra a forradalom és a sztálinista ellenforradalom lefolyásáról, s megint csak meggyőződöm róla, hogy nem tévedtünk Varsóban, amikor megláttuk a magyar mozgalomban nemes, hozzánk közel álló tartalmát. [...] Beszélgetőpartnereim optimisták: megállapítják, hogy a káoszról és szétszórtságából már kirajzolódnak – nagy körvonalakban – a társadalmi mozgalom és a forradalmárok együttélésének új formái.”¹¹ Az új formák, a munkástanácsok a szovjet invázió után jutottak vezető szerephez, de ekkorra a helyzet logikája már túllépett a filozófusokon és a különféle pártalapítási elképzeléseken. „Az állam fölülről építkezik. A parlamentáris demokráciákban is: az állampolgárok négy-öt évenként voksolnak valamely pártra, politikusokra, akiket általában csak névről ismernek, s az egymást váltó vezetők elkülönült kaszként gyakorolják a hatalmat az ország fölött. A forradalmak sajátossága, hogy a nép bele akar szólni saját ügyeinek intézésébe. Kisebb része fegyverrel, a többség új hatalmi formák segítségével. [...] A munkástanácsok abban különböztek az arctalan, parttalan utcától, az esetlegesen összeverődött fegyveres csoportoktól, hogy meghatározott közeget, közösséget képviseltek, ahol az emberek jól ismerték egymást. [...] Az üzemek, intézmények, hivatalok dolgozói számára társaik személyisége nyitott lap volt. Az önkormányzati rendszer többek között abban is különbözik a parlamentáristól, hogy az állampolgárok nem politikai platformokat, hanem embereket választanak, akikben megbíznak, akiknek hitelük van. [...] A munkástanács dönt minden, a munkahely termelésével, igazgatásával, gazdálkodásával kapcsolatos kérdésekről. Felveszi, illetve elbocsátja a dolgozókat, kidolgozza a gyár termelési tervét, dönt a bérrendezésről, a beruházásokról, a nyereségrészesedésről, a szociális, kulturális juttatásokról. Ha ez megvalósul, valóra válik a sokat hazudott álom: a munkás gazdája lesz a gyárnak.”¹² Ez az álom sokakat megihletett, komoly hatása volt a nyugati marxizmusra is, de a forradalom leverésével és a Kádár-rezsim fokozatos megszilárdulásával az álmok birodalmában maradt, bár az öngazgatás szellemét már csak súlyos represszió árán lehetett visszazárni a palackba.¹³ „A forradalom elbukása kétségtelen történelmi cezúrát jelent. Hogy

azonban a filozófiai életben is itt van a választóvonal, nem egészen biztos. A marxista filozófia viszonylag nehézkesen lendült meg 1956 előtt, az események mögött kullogott – főképp, ha a társadalmi problémák elméleti kidolgozását tekintjük s nem csupán a filozófusok kijelentéseit, rövid állásfoglalásait. Viszont lendületét nem fékeztek le a történelmi események, a szovjet beavatkozás és a retorzió.”¹⁴ Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy egy olyan új generáció lépett fiatal felnőttkorába, amely a Rákosi-rendszer alatt még túl fiatal vagy politikailag inaktív volt, így nem csalódtak a szocialista eszményekben, sőt a marxista reneszánsz ígérete erősen befolyásolta gondolkodásukat. Másrészt a nemzetközi marxista környezet is ösztönzőleg hatott, például a hatvanas években erőteljes kapcsolatokat építettek ki a magyar marxisták francia elvtársaikkal: sorra adták ki a francia szerzőket magyarul, cikkeik megjelentek a magyar folyóiratokban, Roger Garaudy előadott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, de Heller Ágnes kulcsműve, *A mindennapi élet* első oldalain is Henri Lefebvre neve merül fel vagy megemlíthető, hogy Serge Mallet és André Gorz új osztályelméletei inspirálják Kis Jánost és Bence Györgyöt: több cikkben, illetve később közösen írt fő művükben is hivatkoznak rájuk. Érdekes volna mélyebben is megvizsgálni a kapcsolódási pontokat, többek között az olasz, a nyugatnémet, lengyel, szovjet vagy jugoszláv újbaldallal, de ez önálló munkát érdemelne.

Lukács György – miután az ellene intézett támadások alábbhagytak – megkötötte a maga kompromisszumát, és így elképzelései a marxista esztétika és etika kidolgozásáról a magyarországi marxista reneszánsz programjává válhattak. Az esztétika és a filozófia mellett a szociológia és a gazdaságelmélet, valamint kisebb részben az irodalom- és filmtudomány váltak ellenzéki marxisták által művelt diszciplínákká. Ez egyébként egyezett a nemzetközi neomarxista trendekkel is,¹⁵ de a kádári konszolidáció befejeződésével az MSZMP maga is utat engedett a marxizmuson belüli vitáknak, követve a Szovjetunió Kommunista Pártjának 22. kongresszusán elhangzott, a nemzetközi kommunista mozgalomban nagy vitát kiváltó hruscsovista téziseket a társadalmi öngazgatásról, a termelés felett gyakorolt népi ellenőrzésről és a fogyasztási színvonal általános emeléséről.

A viszonylagos – és hosszú évek brutális megtorlásával kiküzdött – társadalmi béke az ideológiai kérdések pragmatikus kezelésének kedvezett, amely réseket nyitott a kritikai szellemiség beszüremkedésének, amennyiben a szerzők zárójelbe tették a közvetlen konfliktust kivokáló tabutémákat. Ez a legjobban a desztalinizálás konkrét tartalma körüli vitákban mutatható ki: az államszocializmus apológái és következetlen kritikusai a „személyi kultusz” kifejezéssel illették a sztálini éveket. Ez a szóhasználat a szisztéma lényegétől idegennek minősítette a terrort, törvénytelenégekről és hibákról beszélt, de a mélyebb történelmi okokat nem kívánta firtatni. Ezt a nyelvezetet az

„antidogmatikus” marxizmusért küzdő szerzők is kénytelenek voltak elfogadni, mert a rendszer a „viták igen, irányzatok nem” elvét követte és a kompromisszum felmondása a liberalizálás adta szűk mozgásteret is felszámolta volna. A sztálini rendszert történelmi alapjaiban megkérdőjelező bíráló a nemzetközi tekintélye miatt kivételes helyzetben lévő Lukács György tollából születhetett meg. „A »személyi kultusz« kifejezéssel kezdem. Természetesen ostobaságnak tartom, ha egy világtörténelmileg ennyire fontos korszak tartalmát és problematikáját egy ember individuális alkatából vezetik le. [...] Már legelső, még szinte merőben közvetlen reagálásom a 20. kongresszusra túlmént a személyen és a szervezetre irányult: arra az apparátusra, amely létrehozta a »személyi kultuszt«, és aztán szakadatlan bővített újratermelésként rögzítette. Sztálint akkoriban egy olyan piramis csúcsának képzeltem el, amely – lefelé egyre szélesülve – csupa »kis sztálinokból« állt, akik fentről nézve tárgyai, lefelé irányulva pedig létrehívói és biztosítékai a »személyi kultusznak«. Egy ilyen apparátus zavartalan működése nélkül a »személyi kultusz« szubjektív vágyalom patológiai tárgya maradt volna, sohasem lett volna képes szert tenni arra a társadalmi hatékonyságra, amelyet évtizedeken keresztül kifejtett.”¹⁶ Az idős filozófus „pragmatikus bolsevizmusa”¹⁷ ellenére tisztán látta a marxista reneszánsz előtt álló problémákat, de ez nem oldotta meg a rendszerrel szemben felállítandó alternatívák kivitelezhetőségének kérdését, mivel Lukács érinthetlensége is viszonylagos apolitikusságán alapult. A marxizmus „terjedelmi” (Márkus György) felfogása szorosan kapcsolódott ahhoz a tényhez, hogy az állampárt a társadalmi szubjektivitás abszolút monopóliumára tartott igényt. A passzív, kontemplatív, világnézeti jellegű marxizmus – amely bizonyos rögzített alapelvekből levezethetőnek és elégségesen magyarázhatóan tartotta az egész világot – nem csupán azért volt problematikus, mert ellentétes volt a marxi társadalomkritika alapelveivel, hanem azért, mert az uralkodó elit legitimációs ideológiája volt. Ahhoz, hogy a rendszer marxista nézőpontból bírálhatóvá váljon, de ugyanakkor ez a bíráló ne egy elfojtott kritika, hanem a szélesebb tömegekhez eljutó üzenet legyen, szükségesnek mutatkozott a hatalommal való direkt szembeszegülés kerülése, amely mérsékelten ugyan, de egyfajta intézményi beágyazottságot biztosított az irányzat némely képviselőinek. Marx későn felfedezett, fiatalkori művei kiváló alapot szolgáltattak egy ilyen kritikai nyelvezet kimunkálásához. A marxizmus reneszánszának hívei nem pusztán filozófiai érdeklődésből beszéltek az úgynevezett „humanista marxizmus” terminusaiban: a relatív társadalmi béke megőrzése végett, amely garantálta a diskurzus fenntarthatóságát, nem vállalták a nyílt konfrontációt.¹⁸

A radikális társadalomkritika a mindennapi élet jelenségeiből indult ki, az emberek közötti közvetlen társadalmi viszonyokat elemezte: a család, a nemek közötti kapcsolatok, a lakóhely, a munka és az ezekhez kötődő mindennapi érintkezési formák tüzetes vizsgálatától eljutottak a tervező és végrehajtó apparátusok tevékenységének elemzéséig. Alapvetően két fő ága volt a mindennapi élet kritikai megközelítésének: egy szociológiai és egy filozófiai. Hegedűs András volt miniszterelnök és a kritikai szociológia patrónusa a következőképp fogalmazta meg az elérni kívánt célt: „a szociológia feladata, hogy a társadalom elidegenedési folyamatát tudományos módszerességgel feltárja (leírja, elemezze), okát keresse, és hogy lehetőségeihez mérten igyekezzék hozzájárulni megszüntetéséhez, de legalábbis intenzitásának csökkentéséhez. Ennek értelmében a szociológiának nem az a társadalmi megbízatása, hogy előmozdítsa a termelés és az államgépezet zavartalan működését (optimalizálását), hanem hogy álljon a társadalmi viszonyok humanizálásának szolgálatába.”¹⁹ Ez a megközelítés szembekerült a politikai vezetés érdekeivel, akik a szociológiai kutatások megindulását eredetileg azért támogatták, hogy a gazdaságirányítás reformjához és a tervezés hatékonyabbá tételéhez szükséges információkhoz jussanak a társadalom tényleges állapotáról vagyis az optimalizálás jegyében inkább leíró, mint értékelő típusú tanulmányokra volt szükségük. Persze a társadalom strukturális felépítését és a tényleges társadalmi viszonyok jellegét kutató szociológusok, mint Hegedűs András, Márkus Mária, Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Ferge Zsuzsa, Kemény István és sokan mások, ha akarták volna se tudják véka alá rejteni a rendszer számára kellemetlen tényeket. Abból ugyanis, hogy a munkás nem tekintette társadalminak az állami tulajdont és csak az egyéni haszonmaximalizáció mozgatta nehéz lett volna levonni azt a következtetést, hogy a bérmunkarendszer megszűnt. Ugyanígy lehetetlenség azt állítani, hogy az árutermelést felszámolták, amikor a termelési folyamatra semmiféle intézményes befolyása nincs a termelőknek és ugyanúgy áru piacokon pénzért jutnak termékekhez, mint a hagyományos kapitalizmusban, és ezen nem változtat, hogy ezek a piacok államilag rögzített árakkal és óriási áruhiányokkal küszködnek vagy épp árubőség van és a termékek ára szabadabban mozoghat. A kritikai szociológia azonban többet állított: az elkülönült államszervezet bürokratikus apparátusaiban jelölte meg a tervgazdaság fő haszonélvezőit és az előnyeiket közvetlenül a társadalmi berendezkedés jellegéből vezette le. Épp ezért a szociológiai kritika központi fogalma a hierarchikus munkamegosztás: nem egyszerűen a technikai szükségszerűség követelményei hozzák létre a munkamegosztást, hanem annak társadalmilag beágyazott okai vannak. Az ilyen és ehhez hasonló éles megfogalmazások miatt nem lehetett a

hatvanas években szociológiaelméleti könyvet vagy tanulmányt kiadni jókora vörös fark nélkül. A politikai vezetés nem engedhette meg, hogy a valós társadalmi folyamatok elemzésével a nyilvánosság elé tárják a rendszerben újratermelődő kapitalista sajátosságokat, épp ezért olyan metafizikai műfogásokhoz folyamodtak, mint az állami tulajdon szocialistává nyilvánítása a pártellenőrzés miatt (párt=proletár) vagy a tulajdon fogalmának jogi formáira való leszűkítése, munkamegosztás és tulajdon mesterséges szembeállítás. ²⁰ Az a társadalmi akarat, amely közvetlen érdekracionalizálás végett létrehozta a szociológiai kutatás intézményes feltételeit – névleg az MSZMP – erősebbnek bizonyult kihívóinál: a radikális szociológia marginalizálódott amint rájött a politikai vezetés, hogy több kárt okoz a társadalomkutatás valóságfeltáró funkciója, mint amennyi hozadéka van az erősebb empirikus háttérrel rendelkező döntéshozatalnak. ²¹

A filozófiai megközelítések is bírálták a bürokráciát, de sokkal elvontabb etikai alapon, ezért első látásra nem is tűnt olyan veszélyesnek az ideológiai zsandárok szemében, mint a direkt politikai, szervezet-szociológiai kritika. „A bürokratikus magatartású ember minden tette előre elkészített síneken halad, s ezek a sínek számára megváltoztathatatlanok. Beszél, anélkül hogy tudná, mit beszél, ítél, anélkül hogy tudná, kik felett és hogyan ítél. Hiányzik belőle a tudatos individualitás. A pusztá átlag megtestesítőjévé válik, az ember szomorú karikatúrájává. Hiányzik belőle a különös megragadási képessége. Erkölcsi fogalmi sémákon alapulnak, és egyetlen normája saját magatartása.” A rengeteg általánosítás és politikailag sokszor inkonkrét megfogalmazás mögött nagyon egyértelmű, a jelenre vonatkozó társadalomkritika bontakozott ki. „Azokban a társadalmakban, amelyekben az autonómia viszonylag szűk, a bürokratizmus az emberek magatartásában szinte járványként harapódzik el. S minél inkább vannak meg a viszonylagos autonómia gazdasági és politikai feltételei, annál kevésbé bürokratikus az emberek magatartása.” ²² A filozófia volt az a terület, amely a társadalmi irányítás általános ideológiamentesítésével a leginkább kiüresedett, mivel korábban az egyik legideologikusabb diszciplína volt, így a hatvanas évek közepére a marxista reneszánsz képviselői számára szabad terület nyílt nézeteik népszerűsítésére főképp ellenzéki irányítású vagy befolyású szaklapokban (*Valóság, Kortárs, Új Írás*). A lehetőséget ki is használták, de az elidegenedés és antropológiavita ²³ tanulságait levonva a fiatal Marx felől igyekeztek visszahódítani az idősebbet azzal, hogy filológiai úton kimutatták a marxi rendszer gondolati egységét. ²⁴ „Ha elszakítjuk egymástól Marx történelmi determinizmusát és az ember lényegéről vallott filozófiai-»antropológiai« felfogását – ez utóbbi probléma-komplexumot a maga teljességében talán a leghelyesebb lenne Lukács György nyomán, a társadalmi lét marxi ontológiájának nevezni –, akkor megoldhatatlan antinómiákhoz jutunk, amelyeknek egy-egy oldalát különben a polgári Marx-bírálat állandóan

reprodukálja és felhasználja. Így egyesek [...] a kommunizmus marxi elméletét az ember »igazi« természetéből fakadó antropológiai-morális követelményként, vagy – rosszabb és gyakoribb esetben – eschatológiai hitként, transzcendens célként értelmezik. Ezzel szemben – és nem kevésbé gyakran – hangzik fel az a vád is, hogy Marx radikálisan feloldotta az embert a történelemben, a történelmet pedig [...] egymásból szükségszerűen következő események, történelmi korok, gazdasági-társadalmi formációk láncolatává változtatta át, relativizálva minden értéket, s így lehetetlenné téve mindenféle sajátosan erkölcsi s nem pragmatikus alapokon nyugvó ítéletet és megítélést. Valójában Marxnál e két, merev ellentétte átváltoztatott és épp ezért tartalmában teljesen eltorzított mozzanat dialektikus egységet alkot – feladatunk épp ennek az egységnek a feltárása.²⁵ A marxi életmű egységessége nem volt magánvalóan fontos: a marxi elmélet egészének visszahódítása a társadalomkritika számára nem determinisztikus, ember- és egyénközpontú, praxisorientált alapon támadás volt a rendszer legitimációs ideológiája ellen és tartalmazta a létrehozandó marxista etika alapvetését, a lét és tudat egységén alapuló valóságfelfogást és cselekvéseméletet. „Marx elméletének középpontjában az a gondolat áll, hogy az emberiség maga teremtette önmagát és mindenkor maga is teremti újjá magát. Az emberek beleszületnek egy adott világba, ahol is a »világ« az emberiség korábbi generációi által teremtett objektivációk összessége, illetve struktúrája. [...] A világ teremti meg az emberi cselekvés objektív lehetőségeit, azokat az alternatívamezőket, melyekben az emberek saját sorsukat és társadalmuk további fejlődésének, illetve visszafejlődésének útját megválasztják. Ezek a választások [...] nem a már eleve adott történelmi menetet megvalósítók, hanem történelmet teremtők. A későbbi generációk mozgásterülete, cselekvési lehetőségei tehát az előbbi generációk tetteitől, választásaitól, objektivációitól függnék. A történelem menetét sosem játsszák le előre; így nincs a történelemnek célja, de vannak objektív lehetőségei, melyek kihasználásától, illetve ki nem használásától függ a történelem eredménye.²⁶ Ezt nevezi Heller Ágnes az emberi cselekvés relatív autonómiájának,²⁷ amely „még nem a szabadság, csak annak feltétele. A szabadság feltétele, hogy különböző lehetőségek között választhassak. De a szabadság abban nyilvánul meg, amit választok. A szabadság feltétele, hogy egyéniségem nyomhassa rá bélyegét cselekvésemre. De a szabadság abban nyilvánul meg, hogy képes-e ezzel ténylegesen uralkodni az eseményeken.²⁸ Tehát csak az önmagát és a világot egyszerre, vagyis a társadalmat a maga totalitásában megváltoztató ember igazán szabad, ami nem lehetséges a mindennapi szokásrendszerek gyökeres átalakítása nélkül. Az autonómia fogalmának része, hogy az emberek közvetlen és tágabb környezete is alakíthatóvá váljon és társadalmi viszonyaik ne mint velük szemben ellenségesen fellépő dologi viszonyok jelenje-

nek meg a számukra. „A tagadás csak folyamatossá válva, a tagadó változtatás folytonossá tétele útján lehet valóban radikális. Csak így törheti át (alapjaiban is) a fennálló viszonyok kereteit és így vezethet el oda, hogy visszahatva a cselekvőre, feloldja annak (a meglévőbe való) beleágyazottságát. Az említett folyamatossá tétel útján lehetővé válik az olyan visszahatás, amely most már a cselekvőt is fokozatosan átformálja. Forradalmi mozgalom esetén éppen ezek a kérdések kapcsolódnak a régi ballasztjától való megszabadulás, a »nevelők nevelésének« Marx által oly élesen felvetett problémájához.”²⁹ Az önnevelés és a társadalmi viszonyok átalakíthatósága azonban nem jelent minden korláttól mentes voluntarizmust, csak a létező világhoz való tudatos és aktív viszonyulást, amely a szabad döntések konstruktív kivitelének az alapja. Az egyének „tehát az eddigi termelés és érintkezés által létrehozott feltételeket gyakorlatilag szervesen feltételekként kezelik, nem képzelik azonban, hogy az eddigi nemzedékek terve vagy rendeltetése az volt, hogy nekik anyagot szolgáltatssanak, és nem hiszik, hogy ezek a feltételek az őket teremtő egyének számára szervesen voltak.”³⁰ A teleologikus történelem semmi, az önmagát a történelemben megalkotó szabad ember, aki maga rendezheti be világát, amely ezáltal a sajátja lesz: minden. „A viszonylagos autonómia – az individuum számára – kettőt jelent. Egyrészt lehetőséget s egyúttal posztulátumot, hogy cselekvőleg alakítsa saját és – közvetve vagy közvetlenül [azaz kapitalista vagy kommunista módon – V. D.] – integrációja, az egész emberiség sorsát. Másrészt lehetőséget és egyúttal posztulátumot, hogy számot vessen mindazzal, ami szükségszerű, azokkal a tényekkel, melyek »éppígyiségének« felismerése nélkül minden cselekvő magatartás üres moralitássá vagy termékelen álmodozássá fajul.” A marxista etika ebben az értelemben megírhatatlan, mert a maga történelmét alkotó ember írja, de nem szavakkal, hanem tettekkel.³¹ „Mikor az erkölcs önálló szféraként jelenik meg, akkor elidegenedett erkölcsről van szó. Akkor követelményei mereven állnak szemben a partikularitással, s a morál éppen úgy eltapossa az egyént (még ha gyakran önként vállalja is), mint a jog vagy az állam. [...] A marxi etika maga is praxis: csak akkor létezik, ha valamilyen módon vagy formában meg tud valósulni. Egy – bár marxi alapon kidolgozott – etika, mely egy manipulált világgal állítja szembe – passzív – önmagát, legfeljebb a »szerencsétlen tudat« korszerű kifejeződése lehet. A marxi etika csak annak a mozgalomnak erkölcsi tudatosítása lehet, mely önmagát (s ezzel az emberiséget) humanizálja. S ezért a marxi etika kidolgozása nem egyszerűen a marxi szövegek jó megértésétől vagy alkalmazásától függ, hanem egy olyan mozgalom kibontakozásától, melynek ez az etika az etikája. Akik ma a marxi etikán dolgoznak, [...] azoknak csak egyetlen perspektívájuk lehet: a forradalmi mozgalom, az emberek, a tömegek aktivitásának, méghozzá önmagukat humanizáló, világot átalakító aktivitásának és a marxi elméletnek újra-

találkozása.”³² A marxista reneszánsz ezzel visszajutott a marxi eszme legfelső magvához az önkormányzatiság mint ösztársadalmi rendezőelv gondolatához.³³ „A társadalom egészétől – le egészen gazdasági szerkezetéig – függ, hogy mennyire ad lehetőséget pozitív értéktartalmú közösségek kialakítására, s hogy kik számára – pusztán reprezentatív individuuumok számára – vagy pedig (legalábbis elvileg) a társadalom minden tagja számára. Mikor szocialista perspektíváról beszélünk, akkor egy olyan társadalmat hiposztázálunk, melyben a társadalom szerkezete ezt az elvi lehetőséget mindenki számára megadja. Olyan társadalmat, mely individuuumokból szerveződött pozitív értéktartalmú közösségeken, illetve pozitív értéktartalmú közösségeket szervező individuuumokon épül. S ha azt kérdezik: mi a teendő számunkra hic et nunc, akkor azt válaszoljuk: olyan közösségek szervezése, illetve vállalása, melyeknek célja annak a társadalmi folyamatnak a beindítása, illetve meggyorsítása, mely egy ilyen társadalom megszületését, illetve kibontakozását lehetővé teszi.”³⁴ Itt is megjelenik a pusztán negatív társadalomkritikai szempont, mert a szövegből egyértelműen kitűnik, hogy a korabeli államszocializmus nem olyan társadalom volt, amely „pozitív értéktartalmú közösségeken” és az azokat szervező individuuumokon alapult volna. Ugyanakkor előrevetíti a hetvenes évek kommunamozgalmának útkeresését és az üzemi demokráciáért folytatott küzdelmet mint az emberek életének mindennapi újratermelését radikálisan megújító társadalmi viszonyok kikísérletezését, valamint a termelők közvetlen befolyását a termelés feltételei felett.

A forradalmi szubjektum kérdése

Kik azok az emberek, akiknek „az önmagukat humanizáló, világot átalakító aktivitása” kialakítja a fogyasztási, termelési, kulturális közösségek kívánt hálózatát? A magyarországi marxisták alapvetően három helyen keresték a forradalom alanyát: a kommunista pártban, a munkahelyeken és a családokban. A kérdés először metsző élességgel a hatvanas évek második felében vetődött fel, ebből a szempontból épp az 1968-as év a fordulópont. 1968 az új gazdasági mechanizmus bevezetésének és a csehszlovákiai bevonulásnak az éve. Mindkettő óriási csalódást jelentett, de a legközvetlenebb sokk mégis a szovjet katonai intervenció volt: a magyar marxisták számára 1968 annak a tapasztalata, hogy az államszocializmus bármely békés átalakítására tett komoly, mélyreható kísérlet fegyveres ellenállásba fog ütközni. Ehhez képest az a tény, hogy a gazdaságirányítás reformja nem hozta magával a parancsuralmi gazdaság és a totalitárius hatalmi struktúra felbontását másodlagosnak tekinthető, de nem elhanyagolható. Miért hittek az ellenzéki marxisták a rendszer reformálhatóságában,

ha egy forradalmi elmélet rekonstrukcióján dolgoztak? A kérdés nyilván összetett választ igényel, itt csak egy szembeszökő tényre hívnám fel a figyelmet: a hatvanas években nemcsak a marxizmus reneszánszának képviselői tanultak meg a hatalom nyelvén beszélni, de a liberalizálódó pártelit (legalábbis annak egy része) is látszólag magáévá tette a szocialista megújulás nemzetközi programjának legfontosabb alapelveit. Mindkét csoport alkotó marxizmusról és szocialista demokráciáról beszélt és a relatív társadalmi béke időszakában a fogalmak mögött rejtőzõ tartalmi különbségek nem voltak jól kivehetőek. A sztálini rendszer felülről lefelé történő liberalizálása és alulról felfelé építkező demokratizálása egybemosódott, legalábbis a szavak szintjén. A határvonalak elmosódása miatt számos marxista – sokszor öntudatlanul – szubjektumbehelyettesítést folytatott: amikor proletariátusról, forradalmi tömegekről beszéltek, pártot értettek rajta.³⁵ A szubjektumbehelyettesítés politikájának volt tudatos változata is, amelyet elsősorban az idősebb korosztály képviselt, de nem kizárólagosan. Ismeretes a neoleninista és maoista bürokrataellenesség felemás volta, amely csupán a régi kádereket kritizálta és nem a bürokráciát, mint osztályt. „Ezeket a hatvanas években végzett magyar értelmiségieket etikai indítékok vezérelték pályájukon. Küldetés- vagy hivatástudatuk volt. A társadalmat egy felvilágosult, ésszerű, humanista és határozottan szocialista jövő felé akarták vezetni. Az egyetemeken, ahová jártak, befolyásuk alá vonták a KISZ-t, mert elégedetlenek voltak a régi gárdával [...] sokan azért léptek be a pártba, mert meg akarták változtatni, magukhoz akarták ragadni a hatalmat, s egy megreformált párt segítségével akarták megváltoztatni a társadalmat.”³⁶ Lukács György a klasszikus leninista álláspontot eleveníti fel: „mindenki, aki hajlandó a dolgot végiggondolni, beláthatja, hogy – mint már említettük – a szocialista tartalmú demokratizálódásra irányuló mozgalom ma, Leninnel szólva, csak »kívülről« irányítva, nem pedig spontánul léphet be az érdekeltek tudatába. Sőt azt is hangsúlyoztuk már korábban, hogy a dolgozó tömegek széles körben elterjedt apátiáját is csak céltudatos munkával lehet szocialista demokratikus tevékenységgé fejleszteni. A marxisták szemében már e kevés, de alapvető tény nyomán is világos, hogy itt olyan aktivitásról van szó, amelynek szükségképpen csak a kommunista párt lehet természetes mozgató és vezető ereje.”³⁷ Ebben a koncepcióban a megújuló forradalmi avantgárdnak jut az a szerep, hogy a bürokratikus tervgazdaságot humanizálja, társadalmi ellenőrzés alá vesse: „amikor a gazdasági erők fejlesztésével sikerül biztosítani a lakosság elsőrendű szükségleteinek a kielégítését, gyökeresen új helyzetet teremtődik, létrejönnek a társadalmi feltételek ahhoz, hogy a lenini párt hatalmi pártból a társadalmi szakigazgatás hatalma fölötti társadalmi uralom megteremtéséért harcoló párt legyen.”³⁸ Ez a program bár alárendelt elemként tartalmazta az önkormányzás motívumát, a totális öngazgatás koncepcióját vagy utópia-

ként elutasította vagy a beláthatatlanul távoli jövőbe toltta ki. Erre a jelenségre az egyéni motivációkon túl Magyarország társadalmi viszonyai adnak magyarázatot. 1956 után Kádár jóléti kompromisszuma a hivatalos politika szintjére emelte a társadalom által a Rákosi-korszak alatt kifejlesztett védekező mechanizmusokat:³⁹ az állam az elismerésért – vagyis a kollektív tiltakozásról való lemondásért – cserébe nem terrorizálta a magánszférájukba visszahúzódókat. Ezzel a politikával minimalizálni tudta a rendszerrel szembeni ellenséges fellépést, az egyéni tiltakozásra pedig megvoltak a megfelelő rendészeti eszközei. A hatvanas években nem a politikai hatalom, hanem elsősorban a mindennapi életben jelentkező társadalmi apátia az ellenzéki marxista kritika fő célpontja. 1968 után ebből a szempontból gyökeres változás állt be: a forradalmi mozgalom hiánya és a társadalmi berendezkedés jellege közti kapcsolat teljesen világossá vált. A politikai tabuk ledöntése nélkül nem lehetséges semmiféle ellenállás. Az újabb generáció (főképp a lukácsisták második generációja, az úgynevezett „Lukács-óvoda”), ha nem kívánt rezignált történetfilozófiai pesszimizmusba temetkezni újítania kellett: előtérbe került a radikális szükségletek problematikája és a nyugatról importált új munkásosztály-konceptió. A radikális szükségletek marxi koncepciója – szemben a korabeli magyar társadalmi gyakorlattal – az egyéni érdekelttség fogalmát osztársadalmi perspektívába állítja: a radikális szükségletek kielégítése elé a rendszer saját lényegéből fakadó korlátokat állít, ezért az ilyen típusú szükségletek egy új társadalmi rendszert anticipálnak. A cél: fridsider és gulyásleves helyett szabadság. „Mindenekelőtt: a probléma a bérharc szempontjából van felvetve, az osztályharc olyan formája szempontjából, mely csak a kapitalista társadalmon belül értelmezhető. [...] Azok a viszonyok, melyek között tehát »bérmunka« és »tőke« harca folyik, fetisiztikus viszonyok, melyek között az »érdek« kategóriájának használata (mint tudjuk: ez objektív kategória) reális, és az »osztályérdek« fogalma A német ideológiában megadott értelmében racionálisan értelmezhető. [...] A munkásosztály ebben a vonatkozásban redukálódik a tőkéhez való közvetlen viszonyára: arra a viszonyra, melyben tőke és bérmunka »egyazon viszony két oldala«, tehát »kölcsönhatás-meghatározás« (Reflexionsbestimmung). Itt nincs szó – és nem is lehet szó – arról a munkásosztályról, mely meghaladja a kapitalizmust, nincs és nem is lehet szó az »érdekké« nem redukálható radikális szükségletekről. [...] A bérharc, mely – mint láttuk – »belül marad« a kapitalista szisztémán, az »érdekek rendszerén«, minőségileg más, mint az egész bérrendszer megszüntetéséért folyó harc, mely a munkásosztály »történelmi hivatása«, s melynek motívuma nem az érdek, hanem a radikális szükségletek.⁴⁰ Melyek ezek a konkrét radikális szükségletek? A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején számtalan válasz született erre a kérdésre: az ember teljes szabadság iránti szükséglete, értelmes közösségi létre való szükséglete, az etni-

kai diszkrimináció megszüntetésére irányuló szükséglet, a környezet megóvásának szükséglete, a kreativitás kibontakoztatására való szükséglet, a termelési folyamat személyre szabásának és irányításának szükséglete, a teljes tanszabadság szükséglete, az önálló identitás, a személyiség autonóm kimunkálásának szükséglete, az egyetemes világkultúra létrehozása, az emberiség, mint kulturális-történelmi egység megteremtése.⁴¹ Látható, hogy a válaszok többsége nem a munkásosztály abszolút elnyomódásának tézisére lett szabva, hanem számot vetnek a termelésszervezet átalakulásával. Az abszolút értéktöbblet termeléséről a relatív értéktöbblet termelésére való évszázados történelmi átmenet végét a magyarországi neomarxisták többsége adottan veszi. Következésképpen a felsoroltak többsége nem közvetlenül anyagi szükséglet: az új munkásosztály-konceptió szerint a relatív értéktöbblet termelésének előrehaladtával az alapvető, közvetlenül biológiai létszükségletek radikális volta megszűnik és a hangsúly a mai elnevezés szerinti immateriális értékekre helyeződik. „A tőke modern termelési folyamatának vizsgálata arra a felismerésre vezet az új munkásosztály elméletét, hogy az egyéni tömegfogyasztás növekedésével párhuzamos, sőt azt túlszárnyaló profitnövekedés elérésére és az egyéni fogyasztáson túlmutató szükségletek elfojtására mozgósított termelési technika magán a termelési folyamaton belül is olyan szükségleteket fejleszt ki a munkásosztályban, amelyek túlmutatnak a személyes fogyasztáson. Az ellentmondás megoldása a tőkés gazdasági rendszeren belül tehát – érvelnek az elmélet kidolgozói – csak magasabb szintű újratermelődését jelenti. Az ilyen fogyasztási színvonalat elérő országok iparának legfejlettebb szektoraiiban alkalmazott modern technológia ugyanis már nem abban az értelemben »konfiskálja« a munkás »szabad szellemi tevékenységét«, hogy munkáját »megszabadítja a tartalomtól«, hanem éppen nagyon is tartalmaz munkájának szab – a tőke értékesülésének megfelelő, de mind a technikai, mind pedig a szélesebb társadalmi racionalitás szempontjából – értelmetlen irányt és korlátokat. Ez az ellentmondás pedig találkozik a szabadidő, a fogyasztás szférájában mutatkozó ellentmondásokkal, s így tovább erősíti a radikális társadalmi cselekvéshez szükséges felismerések motivációját.”⁴² Ebben jelentkezett a magyar adaptáció gyengesége: a tervutasításos gazdaságirányítással együtt járó hiánygazdaság még a legközvetlenebb anyagi szükségletek viszonylagos telítődését sem tudta elérni.⁴³ Ez viszont nem tette zárójelbe az üzemszervezet tekintélyelvűségét, amely semmiféle beleszólást nem engedett a dolgozóknak a közvetlen termelőfolyamat alakításába. A munka, a társadalmi újratermelés kulcseleme nem kerülhető meg, így az új osztálykonceptió fő alanya a munkás mint proletár, mint autonómiára törekvő termelő. „Marx szerint tehát a munkásság tudatára jut annak, hogy személyiségének fejlődési szükséglete és a munkamegosztásnak való alávetettség »véletlene« között ellentmon-

dás feszül. És ezért: »...a proletároknak, hogy személyileg érvényre jussanak, saját eddigi létezési feltételüket, a munkát – amely egyúttal az egész eddigi társadalom létezési feltétele – kell megszüntetniük. Ennélfogva szöges ellentétben is állanak azzal a formával, amelyben a társadalom egyénei eddig magukat összességükben kifejezték, az állammal, és meg kell dönteniök az államot, hogy személyiségüket érvényre juttathassák.« Fontos megjegyeznünk, hogy ebben a passzusban a »kell« szó kétszer és hangsúlyozottan szerepel. A szükségesség azonban nem az »objektív ökonómiai természettörvények« szükségessége, hanem a szubjektív cselekvés, a kollektív tett, a praxis szükségessége. Hogy a radikális szükségletek valamiféle formában a munkából erednek – ez a gondolat mindvégig dominál Marxnál. Vagy úgy, hogy a többletmunka (mint önmaguknak végzett többletmunka) válik szükségletté, vagy úgy, hogy a nagyobb szabad idő teszi lehetségessé ezek kialakítását (és a szükségletet a még több szabad időre), vagy úgy, hogy a nagyipari termelésben létrejött univerzalizálás szükséglete kielégítetlen a kapitalizmuson belül.⁴⁴ Magyarországon ez az elmélet munkásmozgalom híján (szöges ellentétben például a korabeli Lengyelországgal) nem válhatott anyagi hatalommá. A magyarországi munkásosztály előtt nyitva álltak az egyéni érvényesülés kapui a feketegazdaságban végzett túlmunka által, amely a kollektív cselekvés legnagyobb buktatójává vált a hetvenes és a nyolcvanas években. A munkásautonómia gondolata ennek ellenére egészen a rendszerváltás lezárulásáig politikai kérdés maradt. Részben a hetvenes évek politikai disszidenseinek útkeresésére reagálva került bevezetésre 1979-ben egyfajta korlátozott üzemi demokrácia, amely igyekezett a termelői demokráciát beépíteni a pártállam hatalmi mechanizmusába. Persze ami alulról szerveződve süket fülekre talált, az még inkább igaz a felülről bevezetett intézkedések fogadtatására.

Az utak elválnak: az „Überhaupt” avagy lehetséges-e kritikai gazdaságtan?

A hatalom merevsége és az ellene szervezkedő mozgalmak gyengesége egyfajta politikai gettóba zárta a marxista értelmiséget. A magyar néphadsereg 1968-as csehszlovákiai bevonulása után, az ottani reformkommunistákkal szolidaritást vállaló Korcsulai Nyilatkozat⁴⁵ megtételének ürügyén koncentrált támadás indult a magyarországi folyóiratokban társadalomontológisták névvel illetett lukácsisták ellen. „Az ideológiai visszaesés már 1968 őszén megmutatkozott. A párt állást foglalt a filozófiában és szociológiában észlelt »pluralizálási és relativizálási« tendenciák ellen. Ezt személycserék (és súlyos személyeskedések) kísérték. Hegedűs Andrászt eltávolították a Szociológiai Kutató Csoport igazgatói állásából, többeket kizártak a pártból. [...]

Mivel a szociológusok és a filozófusok között többen nyíltan felléptek Moszkva csehszlovákiai politikája ellen s körükben keletkeztek a legjelentősebb mozgolódások, a párt 1969 nyarán kiadta a politikai stratégia és a társadalomtudományok összhangját követelő »Tudomány-politikai irányelveket«. Az Akadémia 1970. február elején megtartott közgyűlése elkezdte az Irányelvek végrehajtását.⁴⁶ Lukács György 1971. június 4-i halálával elhárult az utolsó akadály is a lázadó értelmiségiek megrendszabályozása elől. A resztalinizáció végső momentuma az MSZMP Kulturpolitikai Munkaközössége által 1973. május 8-án kibocsátott állásfoglalás⁴⁷ volt, amely kitiltotta a főbb ellenzéki marxistákat a tudományos életből. Hegedűs András és Márkus Mária munkái, valamint a Heller–Vajda-féle családforma-tanulmány után az 1970–1972 között írt *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című Márkus–Bence–Kis-kézirat vált a reformellenes határozat harmadik pillérévé, ezzel ugyanis a szociológiai és filozófiai kritika elméletei mellé egy harmadik terület is felzárkózott: a kritikai gazdaságtan. A mű egyik közismert beceneve „Überhaupt”, amely a könyv hatodik fejezetének címéből származik, valamint utalás Immanuel Kantra (Lehetségesek-e a priori szintetikus ítéletek?) és Eduard Bernsteinre (Hogyan lehetséges tudományos szocializmus?): lehetséges-e egyáltalán kritikai gazdaságtan? Ez egyben a munka „transzcendentális fő kérdése” is, amely abból a felismerésből táplálkozott, hogy a marxista gazdaságelmélet és az arra alapozott politika százéves fejlődése zsákutcába torkollott. Az Engels–Kautsky-féle ortodox szociáldemokrácia a kapitalizmus objektív ellentmondásaiból gazdasági összeomlásra következtetett, ami a radikális szükségletek koncepcióját háttérbe szorította és az abszolút elnyomorodás tételének kialakulásához, valamint a politikai párt és az ideológia fetiszizálásához vezetett. Az ideológiai tisztaság követelménye elidegenítette a marxistákat a valóságos szükségletektől és metafizikává változtatta a gazdasági elemzést, majd az 1930-as években a szovjet típusú tervgazdaság kialakulása közvetlen ideológiai manipuláció eszközévé alakította a marxista gazdaságelméletet. Ezért a reformközgazdászok a tervutasításos gazdaság működési zavarait a polgári közgazdaságtan eszközrendszerével próbálták orvosolni: minél több piaci elem beépítésével hatékonyabbá tenni a rendszert. Az árak, a bérek vagy a vállalatirányítás liberalizálásáért folytatott küzdelem egy technokrata ideológia jegyében zajlott, amely nem foglalt állást a marxista gazdaságtan alapkérdéseiben, csupán az optimalizálásra hivatkozva próbálta racionálisabbá tenni a fennálló viszonyokat. Ezzel „a hetvenes évek elejére az a gyakorlat alakult ki, hogy mintegy intézményesen is kettéválasztották a közgazdasági szakmát, és így lehetővé tették, hogy a saját játszótérén mindenki létezzen, és békésen egymás mellett élhessenek a polgázd-oktatók, akik tovább művelhették a marxista közgazdaságtant, meg a közgazdászok, akik foglalkozhattak a realitásokkal. Csak egy játékszabályt kellett

betartani: nem szabad átkiabálni a kerítésen.⁴⁸ A kerítéstörök lendületével megírt könyv másik ismert ragadványneve az „anti-tőke”, amely kettős értelmű. Politikai szempontból a „Tőke, a munkaértékelmélet a gazdasági reform konzervatív ellenzékének ideológiai fegyvertárába tartozott. És mi [Bence György és Kis János – V. D.] a reformerek számára akartuk elhódítani a kritikai gazdaságtan fegyvereit, abban a nem titkolt reményben, hogy így magukat a marxizmustól eltávolodó reformista közgazdászokat is vissza lehet hódítani a kritikai gazdaságtan számára.”⁴⁹ A mából visszatekintve megállapítható, hogy ez az elképzelés teljes kudarcot vallott, amit a hetvenes évek végén maguk a szerzők is felismertek: technokrata értelmiségiek, vállalatvezetők és a hatalom csúcsától távol eső pártbürokraták, akik a reform támogatói voltak megelégedtek a piacsocializmus ideológiájával, mert a létező rendszer racionalizálása elegendő volt fogyasztási, hatalmi és presztízbéli igényeik kielégítéséhez. A könyv politikai tanulsága, hogy a korábban elemzett radikális szükségletek koncepcióját csak a munkásosztály, a kisebbségek, nincstelenség és egyéb marginális elemek törekvéseivel lehet értelmesen összekötni. „Szabad egyének társulása csak olyan történelmi cselekvésből jöhet létre, melynek mozgatórugója az autonómia és a közösségi együttműködés utáni vágyakozás.”⁵⁰ Ennél volt egy mélyebben fekvő elméleti oka is a tőkeellenes beállítottságnak, amely a könyv címében megfogalmazódó „radikális kételyből” táplálkozott és magyarázatot ad az írás máig tartó, szinte legendás népszerűségére. Marx filozófiai szándéka és gazdasági elképzelései közötti feltételezett szakadékról van szó, amely szerint A tőkéből kiolvasható gazdasági rendszer nem teljesíti az emberi emancipáció céljait. Lássuk hogyan rekonstruálják a marxi gazdaságot a szerzők. „Az egyesült termelők közvetlenül meghatározzák szükségleteiket és közlik a központi igazgatási szervvel, hogy mit és miből mennyit kell termelni. Az igazgatási szerv számba veszi a kapacitásokat, felméri, hogy a különböző termelési egységek mennyi és milyen fajta munka, illetve eszköz (élő és holt munka) felhasználásával tudják előállítani a szükséges termékeket, s kialakítja a közvetlen üzemegységekig lebontott népgazdasági tervet. Az egyes termékek gyártására azokat az egységeket választja ki, amelyek a legkisebb ráfordítások árán termelik meg azokat. Először például azt a cipőgyárat állítja munkába, amelyik a legolcsóbban készíti a kívánt cipőfajta. Ha az nem tud elegendő tenni a társadalom összes megrendelésének, akkor sorjában bekapcsolja a termelésbe a kevésbé produktív üzemeket, egészen addig, amíg a teljes kívánt mennyiség el nem készül. A fennmaradó kapacitásokat vagy leállítja, vagy másfajta termékek gyártásába vonja be. [...] Az egyesült termelők nemcsak közvetlenül adott szükségleteiket veszik számba, hanem a szükségletek további gazdagodása és a népesség várható szaporodása stb. által megkívánt technikai bővítés és fejlesztés méreteit is, a központi igazgatási szerv pedig kiszámítja,

mennyi és milyen munkát kell a társadalomnak a »szükségesen« túl végeznie, hogy a bővített újratermelés zavartalanul végbemehessen. Marx mai olvasóinak – a szocialista gazdaság elméletének újabb története, s a gyakorlati megvalósítási kísérletek ismeretében – könnyen támad az az érzése, hogy ezek a *tőkéből* és közvetlen előmunkálataiból kivehető elképzelések, a centralizált naturálgazdaság elméletét anticipálják.⁵¹ A „gyakorlati megvalósítási kísérletek” csupán töredéke próbálkozott az államilag szervezett naturális gazdálkodással: ideáltípusa a polgárháborús szovjet köztársaság (1918–1921), amely a hadigazdálkodást elméleti rangra emelte, de a szerzők az erőforrások összemérhetőségén alapuló gazdaságként fogják fel a fentebb rekonstruált rendszert. A munkaérték-elméletnek megfelelően ez a központosított munkaidő számításán alapuló tervgazdaság volna. Hogy valóban ez az elképzelés szerepel-e Marx gazdasági munkáiban az több, mint kétséges, a szocialista gazdaság leírásakor idézett szöveghelyek csupán általános gazdaságelméleti megállapításokat tartalmaznak vagy az árutermelés leírását adják, de ha figyelembe vesszük a marxi szövegek kiegészítésére használt elemeket, akkor máris tisztábbá válik a kép. A szocialista gazdaság elméletének újabb története elsősorban az 1930-as években lezajlott kalkulációs vitát, illetve a szocialista ricardiánusok elméleteinek feldolgozását jelenti (Hayek, Lange, Sraffa). Marx és a szocialista gazdaság elméletének újabb története egybemosódik. Hogy kiszámítható-e az értéknagyság és rajta keresztül az árak, közvetlenül a munkaidőt alapul véve, vagy piac nélküli gazdaságban kiszámítható-e egyáltalán az érték érdekes szakmai problémák, de teljesen eltérnek az alapproblémától, nevezetesen az árutermelés kérdésétől. Az előállított termékek árujellege meghatározza a termelés és a felhasználás módját: az árut eleve cserére termelik, a termelőtől független, idegen cél határozza meg a termék sorsát, jelen esetben egy feltételezett központi igazgatási szerv által kijelölt cél. Ha alkalmazzuk erre a szerzők megszorítását, miszerint a termelők valamilyen egyesülése határozza meg a termelés általános alapját a társadalom összesített szükségletei révén, akkor valamiféle hibrid rendszert kapunk, ahol kérdéssé válik, hogy ki valójában a gazdálkodás szubjektuma, a termelők vagy az igazgatási szervek? A „szocialista gazdaságot ilyenformán közvetlen munkaidő-gazdaságként vagy központosított munkaidő-gazdaságként” jellemzik a szerzők, de hozzátesszik, hogy „a szocialista gazdaság igazgatási szervei [...] közvetlenül a társadalom rendelkezésére álló munkaidővel gazdálkodnak”.⁵² Bár „a termelői demokrácia szervezete előfeltételnek bizonyul ahhoz, hogy egyáltalán meg lehessen teremteni a közvetlen termelők ellenőrzését és uralmát a társadalmi-gazdasági fejlődés fő tendenciái felett”,⁵³ de a könyvben szereplő modell leírása alapvetően az államszocialista rendszerek történetéből jól ismert központosított tervgazdaságnak felel meg. Ha a Marxnak tulajdonított elméleti rendszer kritikáját⁵⁴ összeha-

sonlítottuk Márkus György egy későbbi könyvével, ahol a szovjet típusú gazdaságot elemzi,⁵⁵ azt találjuk, hogy a marxi elmélet és a szovjet gazdasági valóság leírása egymásba csúszik, valójában az utóbbi bele van bújtatva az előbbibe. Az egyetlen gyárként működő gazdaság, a kívülről jövő politikai erőszak gazdaságszabályozó szerepe,⁵⁶ a társadalmi érdekek álhomogenizációja, a munkavállalási és letelepedési szabadság hiánya, az áruhiány a fogyasztói javak piacán, az elszigetelt fogyasztói piacok kialakulása, a társadalmi differenciálódás prekapitalisztikus jellegű, csoportprivilegiumok alakját öltő megmerevedése, a mindent átható korrupció olyan jellemzők, amelyek a kiteljesedett árutermelést központilag meghatározott gazdasági terv útján irányító és a piaci mechanizmusokat csak töredékes formában megengedő rendszert feltételeznek: a szovjet típusú tervgazdasági rendszereket, Marx vélt elméletének „gyakorlati megvalósítási kísérleteit”. „Úgy gondoltuk, bölcsen járunk el, ha az egész argumentációt a tiszta elmélet síkján folytatjuk, illetve csak a kapitalizmus gazdaságtörténetére hivatkozunk. Az egész könyvben egyetlen szó sem esett arról, hogy a világ nem ér véget az Elbánál, és hogy 17-ben Szentpétervárott történt valami. Ez nemcsak óvatosság volt, inkább valami merész célzásnak képeztük a hallgatásunkat. Azt akartuk jelezni, hogy a szocializmus marxi eszméje egészen másra vonatkozik, mint amit Kelet-Európában szocializmusnak neveznek. De akkor miért igyekeztünk az egész vállalkozást a gazdasági reformtörekvésekkel összefüggésbe hozni? És miért a *Tőkéből* kielemezhető szocialista gazdasági modellt vetettük alá szőrszálhasogató bírálatnak ahelyett, hogy a szovjet típusú gazdasági rendszer bírálatával próbálkoztunk volna? Nyilván azért, mert sem az egyik, sem a másik irányban nem gondoltuk végig álláspontunkat. Könyvünkben voltaképpen a hagyományos érveket használtuk, csak mi a feje tetejére állított Marxszal szemben.”⁵⁷ Ez a feje tetejére állított Marx-kép tartalmazza az államszocializmus még kezdetleges, nyíltan fel nem vállalt kritikáját és ezért kell feltételeznie a szerzőknek, hogy naturalizmus lappang a marxi értékelméletben és a gazdasági rendszerek tipológiájában. A dologi és a társadalmi kategorikus elválasztását bele kell olvasni Marxba, hogy a „racionális számításon alapuló általános könyvvitel”, a „termelők egyesült értelme” felcserélhetővé váljon a szovjet típusú gazdaság tervhivatalával. Ha a szocializmusra való átmenetet statikusan értelmezve a forradalom feladata nem az értékörvény letörése, mint az értéket konstituáló társadalmi viszonyok, az áruviszonyok felszámolása, hanem az értékörvény kiteljesítése, „fetisiztikus burkából való kiszabadítása”, hogy a gazdaságban a dologi-természeti viszonyokat a maguk absztrakt tisztaságában lehessen kezelni, akkor valóban szükség van egy szocialista szakigazgatói apparátusra, amely elvégzi (helyesen: elvégzeti a munkásokkal) a termelés „tisztán dologi-technikai” feladatait és mellette egy önkormányzó politikai szervezetre, amely a szükségletek

összegzését, vagyis a termelés „tisztán társadalmi” feladatait végzi. A szükségletek meghatározása és a technikai megvalósítás elválasztása megkettőzi a célkitűzés mozzanatát a társadalmi folyamatokban és megerősíti a kérdésfeltevést: kié legyen a gazdasági szubjektivitás, ki döntsön az értéktobbletről? A kérdés megválaszolásához összegezni kell a tervgazdasággal szemben felvázolt alternatívát: az államilag ellenőrzött piactudomány és a termelői demokrácia együttes megteremtését mint „a technikai-gazdasági értelemben vett optimalizáció és racionalizáció, illetve az elidegenedés felszámolásának értelmében vett társadalmi humanizáció követelményeinek összeegyeztetését”.⁵⁸ A két elv szöges ellentétben áll egymással, mert a piac és a profit uralma kapitalizmust feltételez, amely a gazdasági szubjektum szerepét a tőkefunkció képviselőire osztja, míg a „termelői demokrácia” koncepciója egy szükségletelvű, részvételre alapozott, humanista társadalom felé tapogatózik. Általánosságban elmondhatjuk, hogy egy árutermelésen alapuló gazdaság, amelynek szükségszerűségét nem kérdőjelezik meg a szerzők, egész biztosan nem a termelők saját életfeltételeik feletti hatalmán alapul. Fel is tesszik a kérdést: „ha lemondunk arról, hogy a szocializmust a maga belső gazdasági szerkezetében tökéletesen új világnak tekintsük, beszélhetünk-e még egy olyan szocialista társadalomról és egy olyan szocialista mozgalomról, melyet a marxizmus szembe lehet állítani a kapitalizmussal, illetve a kapitalizmus belső megreformálásának kísérleteivel? [...] Van-e egyáltalán értelme az elidegenedés visszavételéről beszélni, ha megszüntethetetlennek tartjuk az eldologiasodást? Nem kell-e elkerülhetetlenül arra az eredményre jutnunk, hogy a kapitalizmus és szocializmus között csak fokozati különbség lehet: a mindenképpen elidegenedett gazdasági intézményrendszer működésének negatív következményeit különböző mértékben képesek enyhíteni, a gazdaságon kívüli szférákban a demokrácia más, új típusú formáját lehet megvalósítani, igazságosabban lehet elosztani az értéktobbletet?”⁵⁹ Ez a radikális szociáldemokrata álláspont vált a marxista tradíció elhagyásának előszobájává. A kettős értelemben – a szükségletelmélet⁶⁰ és a társadalmi fejlődés értelmében – is statikus Marx-kép jelentős szerepet játszott az államszocializmus ellenzékének demarxizálásában, és ez vált a rendszerváltás utáni társadalomtudomány legelfogadottabb Marx-értelmezésévé. „Miközben a kritikai gazdaságtan maradandó elemét kerestük [Bence és Kis – V. D.], egyáltalán nem vettük észre azt, ami a leginkább érdekes, valóban folytatható lehet. Nem vettük észre, hogy Marx dinamikus elméletet is ad, és hogy a gazdasági rendszer fejlődését összeköti az osztályok mozgásával...”⁶¹ Ennek a kidolgozása azonban már a nyolcvanas évek új generációjára várt. Marxista ellenzékiként nehéz volt megmaradni Magyarországon. Számos szerző az emigrációt választotta, míg mások otthon maradván választás elé kényszerültek: vagy behódolnak, vagy a marginális értelmiség útját járják. A hazai ellenzéki marxisták alapvető-

en két csoportra bomlottak: az egyik csoport félellezéki, teljesen apolitikus magatartást vett fel és őrizte az elmélet tisztaságát maximálisan tiszteletben tartva a rendszer játékszabályait, míg a harciasabbak az úgynevezett legális marxizmus híveivé váltak és az alapvető emberi jogok betartását kérték számon a rendszeren: ők a későbbi demokratikus ellenzék megalapítói voltak. Hamarosan kiderült, hogy a polgári jogok tiszteletben tartásának kiharcolásához még a jelentősen revideált marxizmus is teher. „Teljesen problematikusává vált marxizmusunk politikai tartalma, a nagy tradícióhoz való viszonyunk. Amíg csak üres volt politikailag, addig azt gondolhattuk, hogy kellően alapos elemzés után majd sikerül tartalommal megtöltenünk. Most viszont találtunk egy nagyon is tartalmas politikai álláspontot, ám ebben a tartalomban nincs semmi, amit sajátosan marxistának tekinthetnénk.”⁶² Már az „Überhaupt” is megfogalmazza a demokratikus szabadságjogok szükségességét, de még alapvetően kritikus a polgári demokráciával szemben. „Az egyes állampolgár demokratikus szabadságjogaiként megfogalmazott legális biztosítékok önmagukban nem elegendőek ahhoz, hogy megteremtsék akárcsak jogi kereteit is egy valóban demokratikus társadalom működésének. [...] A modern ipari társadalmakban már a technikai fejlődés maga után vonja az oktatási, tömegkommunikációs és szervezési eszközök nagymérvű koncentrációját, ami egyben állami vagy magánmonopóliumok tárgyává teszi ezeket az eszközöket. Ez a fejlődés egyrészt megnyitja az utat a közérdekű információk széles körű elterjedése előtt, s ennyiben megteremti a közproblémák demokratikus megvitatásának technikai lehetőségét. Másrészt viszont azt eredményezi, hogy az elszigetelt egyén képtelen ellenőrizni a szüntelenül felé áramló információk tartalmát. A tömegkommunikáció és az organizáció eszközeinek centralizált és monopolisztikus szervezetével szemben a véleménynyilvánítás vagy a gyülekezés szabadságának joga nem elegendő biztosíték a társadalmi folyamatok valóban demokratikus befolyásolására. S ezért a jogok, egymagukban a manipuláció eszközévé válnak, vagy pedig a fennálló hatalmi rendszer megrendülésének pillanatában, azoknak az értelmiségi csoportoknak lesznek korporatív előjogaivá, amelyek hivatásszerűen működtetik ezeket az eszközöket. Az egyes állampolgár »szabadságjogainak« fokozódó formalitása a modern technikai-társadalmi fejlődés visszafordíthatatlannak tűnő tendenciáiból ered.”⁶³ A javasolt megoldás az egyének mindennapjaiban közvetlenül adott, elsődleges társadalmi integrációkon alapuló kollektív szabadságjogok kidolgozása. Ezt a szándékot nyolcvanas évek végén a munkástanács mozgalom részben valóra váltotta, de rendkívül alacsony társadalmi támogatottsággal rendelkezett ezen jogok kiharcolásához. A munkahelyi öngazgatás képviselői az 1989-es rendszerváltás során az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalási folyamatában kiharcolták a termelői öngazgatás alkotmányba foglalását, amit később az MDF-SZDSZ paktum törölt el.⁶⁴

- ¹ Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek, 1919*. Budapest, Noran Kiadó, 2006, 82.
- ² „Tudományos elméletek nem az emberek fejében lévő tiszta és pártatlan elméletekből emelkednek ki. Ezek az elméletek a gyakorlatot szolgálják és azért hozzák létre őket, hogy megtisztítsák az utat az emberek alapvető feladatai előtt. Ezek [...] változtatják az alakjukat, ha a környezet, a társadalom vagy a szükségletek változnak. Ezen okokból kifolyólag ugyanaz a doktrína különböző színezetet kaphat az idő múlásával. Micsoda óriási különbség van az i. sz. első századok, a középkor, a reformáció különböző protestáns egyházainak és a XIX. századi szabadgondolkodó burzsoázia kereszténysége között. Ugyanez igaz a marxizmusra is.” Pannekoek, Anton: *Marxism as action*. <http://www.marxists.org/archive/pannekoek/1915/marxism-action.htm> A magyar szöveg a saját fordításom.
- ³ A munkásosztályról, amelynek osztályérdeke a kapitalizmus és ezzel saját létalapjának felszámolása, kimerítően értekezik Heller Ágnes világhíressé vált tanulmánya: Heller Ágnes: *A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében*, <http://tek.bke.hu/fordulat/heller.pdf> (utolsó letöltés: 2014. július 21.).
- ⁴ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Kiadó, 1971, 210–211.
- ⁵ Egy Amszterdamban működő nemzetközi kutatócsoport (IMES: Internationale Marx–Engels Stiftung) kiadja a MEGA 2-t (Marx–Engels Gesamtausgabe), amely 114 kötetes kommentált, jegyzetelt, magyarázott kiadás. Ez tartalmazza az összes ismert Marx- és Engels-művet és -kéziratot, beleértve a levelezésüket is. A szerkesztők a megjelenő írásokat eredeti – sokszor értelmetlenül töredékes – formájukban kívánják hagyni, jelezve ezzel a projekt befejezetlenségét. Ez egy vérbeli marxista szerkesztési elv, mert azt sugallja, hogy biológiai és módszertani befejezettsége ellenére a marxi életmű tovább íródik a kapitalizmus történetével párhuzamosan addig, amíg a tőke rendszerre létezik. Jemnitz János szerk.: *Munkásmozgalmi évkönyv 2007*. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2006, 388–390.
- ⁶ Heller Ágnes: *Érték és történelem – tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1969, 108–109.
- ⁷ Debord, Guy: *A spektakulum társadalma*. Budapest, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, 2006, 62. Az eredeti szövegben szereplő szó (representation) többértelmű. Más variáció: „ekkor került a munkásosztály reprezentációja radikális ellentétbe a tulajdonképpeni munkásosztállyal.” Konok Péter: „...a kommunizmus gyermekbetegsége”? – *Baloldali radikalizmusok a 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 299. Vagy: „ez volt az a momentum, amikor a munkásosztály képzele a munkásosztállyal radikális ellentétben merült föl.” Tamás Gáspár Miklós: Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus. *Eszmélet*, 75. szám, 113–114.
- ⁸ Sztálin halálától számítva egy évtizednyi idő alatt az államszocialista országok többségében voltak nyílt, agresszív proletárlázadások: 1953 NDK, 1953 Csehszlovákia, 1956 Lengyelország, 1956 Magyarország, 1956 Szovjetunió, 1962 Szovjetunió.
- ⁹ Bár ettől még komoly szindikalista, tanácskommunista, freudomarxista hagyománya van az országnak a két háború közötti időszakból is. Példaként említhetnénk József Attila költészetét, amely igen jól feldolgozott vagy a szak-

szervezetek újító jellegű gazdaságsszervező szerepét a tanácsköztársaság idején, amely alig került terítékre a történeti irodalomban.

- ¹⁰ Bácskai Vera et al szerk.: *A Petőfi Kör vitái – hiteles jegyzőkönyvek alapján II. Filozófusvita*. Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989, 67–74.
- ¹¹ Wiktor Woroszyłski: *Magyarországi napló, 1956*. Budapest, Századvég Kiadó – 1956-os intézet, 1994, 25.
- ¹² Gyurkó László: *Bakancsos forradalom*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2001, 304–305.
- ¹³ Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. KJK, Budapest, 1988, 66–76.
- ¹⁴ Hanák Tibor: *Az elmaradt reneszánsz – marxista filozófia Magyarországon*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979, 97.
- ¹⁵ Lefebvre, Henri: *Probleme des Marxismus, heute*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1968, 131.
- ¹⁶ A *Nuovi Argumenti* körkérdésére készült Lukács-írás először olasz fordításban jelent meg a *Nuovi Argumenti* 1962. július-októberi kettős számában. Az ún. Carrocci-levél magyar fordítását Vörös T. Károly adta közre a *Világosság* 1973. januári számában.
- ¹⁷ Lukács ambivalens magatartásának kimerítő elemzését adja londoni emigációban élő egykori tanítványa: Mészáros István: *Beyond capital – towards a theory of transition*. London, Merlin Press, 1995, 385–422.
- ¹⁸ Rózsa Erzsébet: A virágnyelv mint hungaricum a hetvenes évek filozófiájában. In Boros Gábor szerk.: *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága*. Budapest, L'Harmattan, 2010, 73–85.
- ¹⁹ Hegedűs András: Optimalizálás és humanizálás. *Valóság*, 1965/3.
- ²⁰ Tőkei Ferenc termelési módokkal foglalkozó kutatásaival kimutatta, hogy „Marx a tulajdont éppenséggel nem a termelési viszonyok egyik elemének, hanem átfogó kategóriájának, a termelési mód meghatározójának, totalitással tevőjének fogta fel”. Tőkei Ferenc: *Tanulmányok, cikkek, interjúk*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2007, 304. „Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések – az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki.” *MEM* 3. k. 33.
- ²¹ Vajda Mihály: Legyen-e kritikai szociológia? *Társadalmi Szemle*, 1969/2.
- ²² Heller Ágnes: *A szándéktól a következményig*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1970, 201–202.
- ²³ Lehmann Miklós: *Az elidegenedés- és az antropológia-vita politikai összefüggései*, <http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf> (utolsó letöltés: 2014. július 21.).
- ²⁴ A főbb marxi művek összehasonlítását és egybevetését a marxi kritikai intenciókkal elvégezte: Mészáros István: *Marx's theory of alienation*. London, Merlin Press, 1970, 217–241.
- ²⁵ Márkus György: *Marxizmus és „antropológia” – az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 5–6. Márkus ezt a nézetét *Entfremdung und Verdinglichung bei Marx und Lukács* című művében részletesen felülvizsgálja.
- ²⁶ Heller Ágnes: Üdvözléstan-e a marxizmus? *Új Írás*, 1968/11. 104. „Nagyon kényelmes lenne persze világtörténelmet csinálni, ha csak azzal a feltétellel vennénk fel a harcot, hogy az esélyek csalhatatlanul kedvezők.” *MEM* 33. k. 202.
- ²⁷ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 47–48.

- ²⁸ Heller Ágnes: *A szándéktól...* i. m. 97.
- ²⁹ Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970, 91.
- ³⁰ *MEM* 3. k. 66.
- ³¹ Lukács György nem csupán idős kora és betegsége miatt volt képtelen „megírni” a marxista etikát. Az ontológiai kísérlet erőtlensége és kuszasága is más fényben jelenik meg ezen kijelentések fényében.
- ³² Heller Ágnes: *Érték és történelem...* i. m. 113–116.
- ³³ Az úgy a közösség önkormányzatával kezdődik. [...] Ha egy ember uralkodik magán, ezen elv szerint nem uralkodik magán; hiszen ő mégiscsak önmaga és senki más. [...] A választás jellege nem az elnevezéstől függ, hanem a választók gazdasági alapzatától, gazdasági összefüggéseitől. [...] Kollektív tulajdon esetén eltűnik az úgynevezett népakarat, hogy helyet adjon a szövetkezet valódi akaratának.” *MEM* 18. k. 604.
- ³⁴ Heller Ágnes: *Érték és történelem...* i. m. 75.
- ³⁵ Konrád György és Szelényi Iván szerint a túlságosan elvont filozófiai kritika könnyen felhasználható a párt reformellenes harcában és így objektíve integrálódna a rendszerbe a szándékuk szerint azzal ellentétes törekvések. A kritika a párt „teleologikus kritikájából immanens apologetikájának fegyverét kovácsozza meg”. Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz: esszé*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1989, 297–300.
- ³⁶ Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 58.
- ³⁷ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője*. Budapest, Magvető Kiadó, 1988, 192.
- ³⁸ Hegedűs András: A bürokratizmus, mint a szakigazgatás szociálpatológiája. *Kortárs*, 1968/6., 852–853.
- ³⁹ A jelenség remek leírását adja: Pittaway, Mark: Visszavonulás a kollektív tiltakozástól – Háztartás, nemek, munka és népi tiltakozás a sztálinista Magyarországon. *Eszmélet*, 77. szám, 26–49.
- ⁴⁰ Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2002, 52–53.
- ⁴¹ Heller Ágnes: A szabadság fogalmáról. *Valóság*, 1968/11., Kis János: Rejtett forradalom. *Új Írás*, 1969/3., Bence György: Marcuse és az újbaloldali diákmozgalom. *Új Írás*, 1968/9., Heller Ágnes: Egyén és közösség. In Heller Ágnes: *Érték és történelem – tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1969, 55–75., Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1992, 220-293., Heller Ágnes – Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 1970/10.
- ⁴² Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 284.
- ⁴³ Két dolgot persze érdemes szem előtt tartani: 1. Minden szükséglet – még a legközvetlenebbül biológiai kötődésű is – társadalmi szükséglet, mivel az ember nem Robinsonként, hanem társadalmi egyénként elégit ki őket. 2. Minden árutermelésen alapuló társadalomban, csupán a szükségletek viszonylagos telítettségéről beszélhetünk, mert a termelési viszonyok a hiányt mesterségesen mindig újra előállítják.
- ⁴⁴ Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*, i. m. 79–80.
- ⁴⁵ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) Dokumentumok*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995, 13.
- ⁴⁶ Hanák Tibor: *Az elmaradt reneszánsz...* i. m. 161.

- ⁴⁷ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus...* i. m. 47–59.
- ⁴⁸ Interjú Kis Jánossal in Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus...* i. m. 104.
- ⁴⁹ Rakovski, Marc (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Dialogues Européens, Párizs, 1983, 239.
- ⁵⁰ Kis János: Felvilágosítók szépunkája – Márkus Györgyről, a „Kultúra és modernitás” ürügyén. *Holmi*, 1992/12, 1906.
- ⁵¹ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 84–85.
- ⁵² Uo. 90. és 93.
- ⁵³ Uo. 350.
- ⁵⁴ Uo. 110–111., 133–138., 157–158., 301–302., 322–327., 350–352.
- ⁵⁵ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1991, 19–201.
- ⁵⁶ Az egyetlen gyárként működő gazdaság elvét az ortodox marxizmus klaszikusai Kautsky és Lenin dolgozták ki. Marx ugyan említést tesz *A tőkés*ben ilyesmiről, de ez egy metafora a tőkés üzemszervezet hatékonysági kritériumainak a munkásosztály szervezetségére gyakorolt hatásának érzékeltetésére. A politikai erőszak gazdasági szerepe a Kommunista kiáltványban merül fel, mint a forradalmi szituációban alkalmazható taktikai elem a burzsoázia gazdasági dominanciájának letörésére, például reakciós emigránsok földjének, termelőeszközeinek elkobzása és nem mint általános gazdasági elv.
- ⁵⁷ Rakovski, Marc (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú...* i. m. 240.
- ⁵⁸ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 302.
- ⁵⁹ Uo. 171. és 218.
- ⁶⁰ A szerzők feltételezték, hogy Marx az 1860-as évek angol munkásosztályának szükségletstruktúráját vette alapul *A tőke* végleges formába öntésénél és ezért tekintette egyszerűnek a szükségletek közvetlen számbavételét, valamint ezért maradt meg az abszolút elnyomóródás koncepciójánál. Uo. 149. és 246.
- A tőke* első kötetéből ezzel szemben egyértelműen kitűnik, hogy a relatív értékföllet termelése Marx szerint forradalmasítja az egész tőkés termelési módot és a relatív elnyomóródás domináns pozícióba kerül az abszolút elnyomóródáshoz képest. Lásd: *MEM* 23. k. 473–482.
- ⁶¹ Rakovski, Marc (Bence György és Kis János): *A szovjet típusú...* i. m. 240.
- ⁶² Uo. 244.
- ⁶³ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges...* i. m. 341–342.
- ⁶⁴ Nagy Éva Katalin: Munkástanácsok 1989-ben. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. *Eszmélet*, 2011/3, 123–124.